

Prominentní okraj

Imaginace česko-německého pomezí v literatuře 19. a 20. století

— Lenka Řezníková —

Jinakost lze pojímat různými způsoby. Jedním z nich je prostorová projekce jinakosti, tj. sledování toho, jak se naše představy o prostoru proměňují v závislosti na vnímání jinakosti a naopak. Jednou ze základních kategorií, která spacialitu a jinakost propojuje, je přitom koncept hranice, respektive pomezí. Hranice je základní kognitivní komponentou vnímání a organizace prostoru: pomocí ní je prostor imaginován a vnitřně členěn. Současně předpokládá existenci neidentických entit, které jsou předmětem rozlišení a delimitace, a stává se tak (ať už ve smyslu topografickém, sociálním, fyzikálním, kulturním či metaforickým) modelovým prostorem reprezentace jinakosti: sugeruje jinakost a je de facto její funkcí.

Jak píše Etienne François, hranice a pomezí mají svá období a své konjunkturny a zájem o ně vykazuje jistý rytmus (François a kol. 2007: 20). Také v českém prostředí je téma hranice v dlouhodobé perspektivě virulentní, zájem o ně však kvantitativně kolísá a kvalitativně se mění v závislosti na konkrétních modifikacích statusu a relevance hranice jako sociální instituce.

První výrazná vlna zájmu o topos hranice nastoupila s nacionalizací společnosti, což znacionalizovalo prostor i instituci a myšlenkovou

figuru hranice a stimulovalo literární rezonanci tématu. Nacionální polarizace vyvíjela tlak na vymezení obou skupin, Čechů a Němců, pro něž ovšem kromě jazyka nebyla k dispozici žádná relevantní kritéria a diferenční znaky, a i sám jazyk se jako znak etnicity, respektive národní příslušnosti, musel během 19. století znovu etablovat. V rámci systémového rozlišení do té doby prorstlých etnických segmentů společnosti se prosazovalo speciální, topografické vymezení jako svého druhu substitut absentujících diferencí tím spíše, že národnostní idea byla výrazně teritoriálním konceptem a jednotu národa a teritoria inscenovala jako normu.

Navzdory politickým apelům na význam státního práva (zemský princip), které akcentovala česká politická reprezentace, nebyla v centru pozornosti hranice státní, nýbrž příznačně jazyková. Relativně stabilní zemské hranice nalézaly literární uplatnění jen v kontextu s tematikou války (zejména prusko-rakouské), sociálně motivovaného pašeráctví (Antal Stašek) a v historické beletrii též v souvislosti s pobělohorským náboženským exilem. Ani v jednom z těchto případů ovšem nešlo o problematiku česko-německého soužití. Zemská hranice ležela v německy osídlených oblastech, a nebyla tedy prostorem, kde se české a německé bezprostředně potkávalo. Tím byla právě hranice jazyková a všude tam, kde měly být tematizovány právě interetnické vztahy, logicky nastupovala – vedle pražské topiky – právě *sprachgrenze*.

Na rozdíl od státní byla národnostní hranice vnímána jako emotivně nabitý a zájmově relevantní prostor, mobilizující národní identitu a regulující vztah k etnický koncipovanému prostoru. Dominanci etnického kódu nad zemským v imaginaci prostoru dokládá na konci 19. století například srovnání obou narativů hranice (zemská/státní – národnostní/jazyková) v dílech Aloise Jiráska. Politický princip státní hranice Jirásek kritizuje jako nahodilou konsekvenci mocenských vztahů. Tak je tomu například v povídce „Host“ (1875), která problematizovala rozdělení Polska do tří státních celků nerespektující celistvost polského národa, nebo v povídce „Na hranicích“ (1882), v níž etnický Čech umírá v bitvě u Sedanu, protože jeho ves připadla za Marie Terzie k Prusku a on byl mobilizován do prusko-francouzské války. Naproti tomu jazyková hranice má pro Jiráska absolutní platnost, je třeba ji hájit, a zabezpečit tak vlastní prostor vůči konkurenčnímu německému. Je to patrné z Jiráskovy prózy *Na Ostrově* (1888): „Netřeba Vám o tom vykládati a vysvětlovati Vám,“ píše v dopise jedna z postav, „jaké důležitosti je každé místečko na *hranicích jazykových*, jak je nezbytně nutno hájiti každé vesničky, každé samoty, každé píďe naší země, jako

by pevnost byla kdožvíjaká. Z četných ztrát malých byla by ztráta velická a nenahraditelná“ (Jirásek 1975: 126; zvýr. L. Ř.).

Zhruba od osmdesátých let 19. století lze pozorovat v nacionalizující se české i německé společnosti tendenci k uzavírání etnických prostorů. Zajímavé to bylo zejména v Praze, kde nebyl jednoduchý topografický nástroj rozhraničení a kde se profilyvaly specifické insulární etnické mikroprostory, symbolicky obsazované jednou nebo druhou národností. Urbánní prostor tak vytvářel alternativní strategie vymezení a segregace, které kompenzovaly chybějící kulturní rozdíly i lineárně vizualizovatelnou hranici. V regionech se však rozhraničení mohlo opřít o instituci kartografie zdánlivě objektivizovanou. V posledních dvou desetiletích 19. a na počátku 20. století tu sílila rétorika separace, jež se projevila například i v konstituování konceptu tzv. uzavřených německých oblastí (*geschlossene Gebiete*) vymezených právě jazykovou hranicí. I tato národnostní hranice měla ovšem původně jen správný rozměr a na své relevanci nabývala až s nárůstem národní identity. Tak jak byla konstituována, neměla oddělovat národní entity, ale vyznačovat topografický rozsah německé jazykové kompetence. S tímto cílem byla již v době předbřeznové realizována statistická šetření, jež se dotazovala na praxi později označovanou jako obcovací jazyk a která byla následně kartograficky vizualizována pomocí tematických jazykových map. Ty pomohly během 19. století jazykovou hranici jako vizuální kartografický koncept internalizovat a postupně se staly nástrojem politického boje.

Nacionalizace společnosti a popularizace kartografie, zdá se, vzájemně násobily své speciální účinky. Jejich valence přinesla významné konsekvence pro topografické vnímání prostoru a promítla se i do jeho literárních reprezentací. Nebylo patrně náhodou, že s institucí jazykové hranice pracovali během druhé poloviny 19. století především autoři, kteří s ní byli konfrontováni ve vlastní autopsii, jako Jirásek, Stašek nebo Dyk, kteří pocházeli vesměs z oblastí poblíž jazykové hranice. V jejich textech se formoval sémantický kánon, který byl s pojmem jazyková hranice spjat a který vytvářel relativně stabilní horizont ideových očekávání napojených na představu hranice, tj. především koncept konkurence a etnické, respektive národní jinakosti. Vědomí neidentičnosti bylo přitom spíše motivem k hledání rozdílů, než že by z konkrétních odlišností vyrůstalo. Instituce hranice ono hledání rozdílů díky svému silnému deiktickému účinku do určité míry sama usnadňovala.

Další vlna zájmu o téma hranice, která topos transformovala, následovala v první polovině 20. století, kdy jako spouštěcí mechanismus

zafungovalo zavedení nových pasových povinností po vypuknutí první světové války (jak je líčil ve *Světě včerejška* Stefan Zweig, 1994) a realizace versailleského systému, který inicioval vznik řady literárních textů nikoli pouze revanšistických autorů (Lamping 2001: 32–33). S produkcí nových hranic, jež výrazně proměnily habitus (habsburské) střední Evropy, se kromě kritiky jejich nepřírozené povahy (Joseph Roth, Stefan Zweig) znovu objevilo kupříkladu i mytické téma *světa bez hranic*, které akcentovalo univerzalistickou ideu sociální a prostorové celistvosti lidstva, modelově formulované například ve fejetonu Kurta Tucholského *Grenze* (1920). V českém prostředí sehrál specifickou roli vznik ČSR, který nově vznesl otázku státních hranic a postavil dichotomii národnostní a státní hranice.

V předchozím období byla v literatuře zpravidla tematizována *bud'* národnostní, *nebo* státní hranice, nikoli obě současně. Patřily totiž ke dvěma různým topickým okruhům a v rámci jednoho příběhu se neměly kde potkat. V meziválečné literatuře se obě hranice objevují paralelně, například v románu Františka Václava Krejčího *Krev a duch* (1928?), který z aktivistických pozic a s využitím aluzí na nedávnou rúrskou krizi plédoval pro spolupráci obou společenství a představoval literární performanci národnostní symbiózy, jak ji operacionalizoval kupř. i Pavel Eisner v *Milenkách* (1930). Zjevně tu však docházelo k přesunu těžiště: národnostní hranice už nebyla tak dominantní a vznikem republiky byly posíleny zemský princip a instituce státní hranice.

Výrazně se tím posunula celá sémantika hraničního prostoru. Zatímco na přelomu 19. a 20. století byla etnická hranice konotována jako prostor konfrontace, kde je třeba mobilizovat v národním zájmu, za první republiky získává hranice konotace refugia, místa, kam se člověk uchyluje, hledá-li klid, tedy prostoru společensky periferního, ztraceného, zapomenutého, což současně zakládá jeho dietetický a autohygienický potenciál. Modelovým textem je romaneto Karla Matěje Čapka Choda *Experiment* (1922), v němž hrdina uniká do zapomenutého kouta česko-německé jazykové hranice před pocitem viny z tragického experimentu.

S tím, jak za první republiky sílila relevance státní hranice a jak byly diskutovány koncepty aktivismu a iredenty, souvisely patrně i nové diskuse o etnické, respektive národní povaze českých Němců, které znovu nastolily otázku, zda náležejí k českému prostoru, protože jsou čeští, nebo k německému, protože jsou Němci. Rozsáhlé diskuse, vedené i na parlamentní půdě, posouvaly matici národnostní jinakosti: rozdíl, které se hledaly, nebyly už jen rozdíly česko-německé, ale také německo-německé, neboť implikovaly otázky, proč čeští Němci náležejí

k českému prostoru, v čem jsou stejní jako Češi a v čem se liší od „německých“ Němců.

Značným zásahem do kartografické imaginace daného prostoru bylo prosazení geografického konceptu Sudet, okupace pohraničí a vznik Protektorátu. Z cenzurních i autocenzurních důvodů se však téma z literatury vytrácí a další vlna tematizací nastupuje až po válce, kdy literární reflexi česko-německého pomezí stimuloval odsun Němců, uzavření pohraničí a vznik pohraniční stráže v padesátých letech. Také zde dochází k výraznému posunu vnímání hraničního prostoru. S odsunem Němců se radikálně změnila situace a s ní i sociální koordináty kartografické imaginace. V literární reprezentaci pomezí se ustavila typologicky jiná jinakost. *Jiní* už nebyli primárně Češi a Němci, nýbrž samo pomezí. To se nyní profilovalo jako specifická *jiná* entita, ustavující svou *jinakost* ve srovnání se zbytkem území. Jinakost se tak přelila z kolektivních (národních) aktérů na územní celek, pro nějž se také až nyní obecně vžilo označení „pohraničí“.

Přesun relevance z konceptu *česko-německé hranice* na koncept *českého pohraničí* s sebou nesl významné palimpsestové přepisy regionu. Zatímco pojem *hranice* sugeroval alteritu, ambivalenci a přináležitost ke dvěma etnickým soustavám se všemi implikacemi přeshraniční transgrese, pojem *pohraničí* naopak povědomí etnické heterogenity odsunul a region uzavřel a homogenizoval. Jestliže pojem *hranice* předpokládal dvě systémově nebo typologicky rovnocenné entity, mezi nimiž se formuje ambivalentní přeshraniční vztah (separace/překračování), pojem *pohraničí* se obrátil k jediné entitě, dovnitř inertního systému, do struktury pomezí jako celku, který teprve sousedí s něčím dalším. Vytváří se tak nikoli rozhraní, nýbrž prostor, který má vlastní řád. Literární texty z doby blízké odsunu tak inscenují pohraničí jako prostor specifický zejména dočasným vyšínutím z „normality“, rozpadem hranice mezi soukromou a veřejnou sférou, možností apropriace náhle bezprizorního majetku, otevřeností prostoru. Je to „země dokořán“, jak ji nazval Bohumil Říha (*Země dokořán*, 1951). Povědomí někdejší etnické hranice v nové situaci přirozeně zaniklo, protože aktéři, kteří je pamatovali, odešli a noví osídlenci s sebou z vnitrozemí přinesli exogenní, v jiných ideových a geografických souvislostech konstruovanou představu státního prostoru. Paměť etnické hranice, která už nebyla přítomná, nebyli schopni sdílet a tradovat.

V situaci, kdy je „ten druhý“ (Němci) odsunut, si může konečně také literatura „dovolit“ problematizovat onu do té doby a priori předpokládanou česko-německou jinakost, protože už ji ke konstrukci

prostoru a nároku na tento prostor nepotřebuje. Explicitně absenci rozdílů tematizoval například Karel Ptáčník v románu *Město na hranici* (1958), kde popírá esenciální jinakost, ale zachovává v platnosti kolektivní vinu. Právě selhání loajality vůči státu je tematizováno jako v podstatě jediná, avšak zásadní česko-německá diference: „Všichni žili vedle sebe po dlouhá léta pokojně v míru – ale pak, náhle a nepochopitelně, začali se dělit na Němce a Čechy a začali se lišit nejenom řečí, jíž se odlišovali odjakživa – ale i pocitem nesnášenlivosti, který pozvolna, ale neúprosně přemohl Němce. [...] Nic se zdánlivě nezměnilo v životě tohoto města, ale byl tu pojednou hluboký a nepřeklenutelný příkop mezi lidmi [...]“ (Ptáčník 1958: 11).

Nově přepisována byla i identitotvorná paměť tohoto prostoru. Zatímco nacionalistický diskurz přelomu 19. a 20. století pocítoval německá území jako místa s českou historickou pamětí, po druhé světové válce se tentýž prostor stává místem s německou historickou pamětí. V prvním případě byl prostor identifikován jako místo s původním slovanským, respektive českým osídlením, podle dobových představ pouze poněmčeným, kde k původní etnicitě odkazovala kupř. i stará česká toponyma. Skutečnost, že oblast byla původně osídlena českým obyvatelstvem, jež bylo vytlačeno německou kolonizací, byla argumentem pro legitimizaci nároku na zpětné počestění. V poválečné literatuře se naopak prostor pomezí profiluje jako prostor s německou kulturní pamětí, kde všechny stopy odkazují k německému osídlení. Modelově to reprezentují obrázky nacistických vůdců nacházené osídlenci v opuštěných německých domech, které současně legitimizují odsun a čechizaci prostoru. Počestění už není založeno historicky, nýbrž eticky, nevyplývá z (údajného) nároku (údajně) původního slovanského obyvatelstva, nýbrž z oné neloajality německých obyvatel. Tak kupř. ve zmíněné Říhově *Zemi dokořán*: „Ale voni se vrátěj!“ „Né, nikdá né [...]“. Moc nám udělali! Přehazovali pro nás provaz přes větev! Nesměji už do český země zpátky! Nic tu nemají a sou tu hůř než cizí! Vo moc hůř!“ (Říha 1951: 87).

Topos kolektivní viny je problematizován až v zatím poslední vlně tematizací, která se profiluje od devadesátých let 20. století a kterou lze vztahovat k otevření hranic a novým konceptům etnické a kulturní heterogenity, které reorganizovaly i vnímání etnicity jako nástroje prostorové imaginace. V této literární vrstvě je opět přepsána paměť prostoru a nová identita je instalována jako místo se *smíšenou* kulturní pamětí. Tak je tomu například již v románu Jiřího Stránského *Zdivočelá země* (1991), který vznikl v roce 1970; široce rozvedené je téma například v románech Kateřiny Tučkové *Vyhnání Gerty Schnirch* (2009)

a Rudolfa Čechury *Namydlená šikmá plocha* (2009) či v prózách Martina Fibigera *Aussiger* (2004) a *Anděl odešel* (2009) a dalších. Všechny tyto statutární proměny přinesly vždy relativně rozsáhlý korpus literárních textů, jež pomezí tematizovaly a jež jeho obraz pomocí specifických nástrojů vždy na určitou dobu kanonicky stabilizovaly.

Je zřejmé, že prostor pomezí je historicky proměnlivý, stejně jako jeho literární reprezentace. Spolu s Henri Lefebvrem (2000) tak můžeme konstatovat, že prostor *pomezí* je produktem aktuálních sociálních vztahů, nikoli a priori danou, esenciální veličinou. Podobnou tezi ostatně již na přelomu 19. a 20. století deklaroval sociolog Georg Simmel, když tvrdil, že: „hranice není prostorová kategorie, která má sociologické účinky, nýbrž sociologická skutečnost, která nabývá prostorových forem“ (Simmel 1995: 141). Svým způsobem tak již na prahu 20. století postihl, že hranice je sociální konstrukt v tom smyslu, že se ustavuje nebo rozpouští projekcí sociálních procesů, jako jsou vymezování, vytváření distancí, exkluze, separace, segregace, nebo naopak inkluze a asimilace. Do takto chápané „produkce prostoru“ pak promlouvají i modely vnímání a techniky projekce jinakosti.

V tomto kontextu přestávají mít prostor i jinakost predispoziční platnost „faktu“. Prostor ve fyzikálním či geografickém smyslu se stává mentální kategorií, která nabývá tvaru a významu v závislosti na tom, jaké myšlenkové představy ji konfiguruje a jaké sémantické konotace ji provázejí. Prostor je tedy vnímán spíše jako sociální konstrukt než jako autonomní prostředí, do něhož jsme vkládáni a v němž realizujeme své, daným rámcem determinované sociální interakce (Löw 2001). A v témže smyslu je třeba rozumět i jinakosti, která už není jen samozřejmým *nástrojem* komparativních studií, nýbrž i předmětem gnozeologických šetření, jež se táží na status jinakosti jako takové, chápou vnímání rozdílů jako kulturně podmíněnou, a tedy také historicky proměnlivou dovednost a obracejí pozornost k otázkám relevance a historicity vnímání, respektive konstrukce jinakosti.

Prameny

ČECHURA, Rudolf

2009 *Namydlená šikmá plocha* (Praha: Mladá fronta)

FIBIGER, Martin

2004 *Aussiger* (Olomouc: Votobia)

2008 *Anděl odešel* (Ústí nad Labem: Weles)

JIRÁSEK, Alois

1975 „Na Ostrově“, in idem: *Ž nedávna* (Praha: Odeon), s. 121–270 [1888]

PTÁČNÍK, Karel

1958 *Město na hranici* (Praha: Československý spisovatel)

ŘÍHA, Bohumil

1951 *Země dokořán* (Praha: Vydavatelství Družstevní práce)

TUČKOVÁ, Kateřina

2009 *Vyhnání Gerty Schnirch* (Brno: Host)

TUCHOLSKY, Kurt

1993 „Grenze“, in idem: *Gesammelte Werke 2* (Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt), s. 370–371 [1920]

ZWEIG, Stefan

1994 *Svět včerejška*, přel. Eva Červinková (Praha: Torst) [1942]

Literatura

FRANÇOIS, Etienne – SEIFARTH, Jörg – STRUCK, Bernhard

2007 „Grenzen und Grensräume: Erfahrungen und Konstruktionen“, in idem (eds.): *Die Grenze als Raum, Erfahrung und Konstruktion. Deutschland, Frankreich und Polen vom 17. zum 20. Jahrhundert* (Frankfurt am Main aj.: Campus-Verlag), s. 7–29

LAMPING, Dieter

2001 *Über Grenzen. Eine literarische Topographie* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht)

LEFEBVRE, Henri

2000 *La production de l'espace* (Paris: Anthropos) [1974]

LÖW, Martina

2001 *Raumsoziologie* (Frankfurt am Main: Suhrkamp)

SIMMEL, Georg

1995 „Soziologie des Raumes“, in idem: *Gesamtausgabe 8. Aufsätze und Abhandlungen 1. 1901–1908*, eds. Rüdiger Kramme, Angela Rammstedt, Otthein Rammstedt (Frankfurt am Main: Suhrkamp), s. 132–185 [1903]

Prominent margin – imagination of the Czech-German borderland in 19th and 20th century literature

The study deals with the concept of the Czech-German “borderland” as a spatial, mental and social figure participating in the construction of the ethnic (national and cultural) differences and of otherness in general. Interpreting 19th and 20th century Czech literary texts, it shows the main transformations of this concept, from the idea of *language frontier* (dominating the 19th century) to representation of the *border territory* (in the 20th century). Underscoring the cultural and historical conditionality of the frontier as a social institution, and the influence of cartography for its socialization, the study focuses on the spatial and semiotic consequences of these transformations.

Keywords

border, borderland, space, otherness, Czech literature of the 19th and 20th century